

JONGE HISTORICI SCHRIJVEN GESCHIEDENIS

ANOUK KEMPER
Eenzame gekte

Eenzame gekte

Over het betwiste verband tussen eenzame opsluiting
en krankzinnigheid bij gevangenen,
1840-1910.

© 2012, Anouk Kemper

Uitgave van Jonge Historici Schrijven Geschiedenis, Amsterdam

Publicatienummer 46

Redactie: Anika van de Wijngaard

Afbeelding voorblad: Edvard Munch - *De Schreeuw* (1893)

Ontwerp en opmaak: Daan van Schijndel

www.jongehistorici.nl

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. In de ban van het cellulaire stelsel	7
2. De ontdekking van de gevangenispsychose	20
3. Het cellulaire stelsel in de media	30
Conclusie	37
Literatuurlijst	40

Inleiding

In 1842 schreef de beroemde Britse auteur Charles Dickens over zijn bezoek aan de gevangenis Cherry Hill in Pennsylvania waar misdadigers niet langer gezamenlijk werden opgesloten. De gevangenen in de eerste *penitentiary* hadden een eigen cel, leefden continu afgezonderd van elkaar en iedere vorm van communicatie was verboden. Zodra de gevangenen buiten hun cel traden, moesten zij celkappen dragen.¹ Ieder contact met medegevangenen werd hen op deze manier onmogelijk gemaakt. Achter dit strenge regime school de gedachte dat door de gevangenen in totale eenzaamheid op te sluiten, zij geen slechte invloed hadden op elkaar. Hun ziel werd niet blootgesteld aan de verdorvenheid van anderen, waardoor ze de gevangenis uiteindelijk met een schoongewassen ziel zouden verlaten. In totale eenzaamheid konden gevangenen uitgebreid nadenken over hun zonden; hun geweten zou tot hen spreken. In het meest ideale geval zouden zij zich zelfs tot God wenden.

Lijfstraffen raakten uit de gratie, aangezien ze slechts afschrikkend werkten of de gestrafte juist verhardden en wraakzuchtig maakten.² Het stelsel van de eenzame opsluiting, ook wel het Pennsylvanische of Philadelphische stelsel, werd vanaf midden negentiende eeuw ook in grote delen van Europa, waaronder Nederland, ingevoerd. Over het veranderende gevangenisstelsel in Nederland is veel geschreven, met name door de criminologen Herman Franke en Pieter Spierenburg. Waar Spierenburg zich voornamelijk richt op de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijd, is Franke gespecialiseerd in de negentiende en twintigste eeuw. Hun werk plaatst de geschiedenis van het gevangenisstelsel in een politieke en sociale context. Ook hoogleraar rechtsgeschiedenis Sjoerd Faber heeft

¹ Clive Emsley, *Crime, police & penal policy. European experiences 1750-1940* (Oxford 2007) 172.

² Herman Franke, 'Het bolwerk Schinkel in Amsterdam. De eerste gevangenis van een cellulair mensbeeld' in: S. Faber e.a. ed., *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 1989) 51-68, aldaar 52.

geschreven over het Nederlandse strafstelsel. Hij benadert het thema vanuit een juridisch oogpunt: de hervormingen van wetten en regels. Hoogleraar forensische psychiatrie Frans Koenraadt bestudeert het gevangenisstelsel vanuit een medische hoek. Waar trok men in de negentiende en begin twintigste eeuw de grens tussen gekke misdadigers en psychiatrische patiënten die een misstap hadden begaan?

Het cellulaire systeem was van immense invloed op de gemoedstoestand van gevangenen. De totale eenzaamheid eiste een hoge prijs. Naar mate het stelsel van de eenzame opsluiting langer bestond, werden steeds meer gevangenen krankzinnig in Nederland. Inmiddels weten psychologen zeker dat eenzame opsluiting ernstige gevolgen heeft voor de menselijke psyche: na een paar dagen in isolatie gaan mensen al hallucineren.³ Maar hoe werd er in de negentiende eeuw over deze kwestie gedacht? In hoeverre geloofde men in een verband tussen eenzame opsluiting en krankzinnigheid? Niet eerder is dit vanuit een historisch perspectief specifiek onderzocht, terwijl deze vraag onlosmakelijk verbonden is aan de geschiedenis van ons gevangenisstelsel. Franke noemt het 'krankzinnigheidsaspect' wel in zijn werk, maar de criminoloog werkt het niet uitgebreid uit.

Het onderzoek richt zich op de periode vanaf 1840 tot 1910. In 1840 begonnen in Nederland de eerste debatten over cellulaire opsluiting en de vermoedelijke psychische gevolgen. In 1910 waren de effecten van het cellulaire stelsel, dat in 1886 op landelijk niveau was ingevoerd⁴, op grote schaal duidelijk geworden. Bovendien had de psychiatrie zich toen inmiddels ontwikkeld tot een wetenschap op zich.

In de tussenliggende zeventig jaar gebeurde er ontzettend veel op het gebied van het gevangeniswezen. Zo werd er voor het eerst gesproken over de 'gevangenispsychose'. Een begrip dat lange tijd niet algemeen erkend werd door psychiaters en politici. Opmerkelijk, want

³ Herman Franke, *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland* (Amsterdam 1996) 116.

⁴ Herman Franke, 'Psychiatrie en het gevangenisstelsel van eenzame opsluiting' in F. Koenraadt e.a. ed., *Ziek of Schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (Gouda en Arnhem 1991) 203-221, aldaar 204.

Charles Dickens had in 1842 het leed van de Pennsylvanische gevangenen al treffend omschreven in *American notes for general circulation*. Het was de schrijver opgevallen dat de gedetineerden in Cherry Hill zwaar leden onder hun eenzame bestaan. Hij zag dezelfde uitdrukking 'on the haggard face of every man', 'as though they had been all secretly terrified'.⁵ Het cellulaire stelsel mocht dan goed bedoeld zijn door de hoge heren, maar Dickens was overtuigd dat zij niet goed beseften wat ze deden. Zo lang in totale eenzaamheid opgesloten zitten, was een marteling die maar heel weinig mannen konden verdragen. Dickens was absoluut geen voorstander van het strafsysteem in Cherry Hill:

In the outskirts, stands a great prison, called the Eastern Penitentiary: conducted on an plan peculiar to the state of Pennsylvania. The system here, is rigid, strict, and hopeless solitary confinement. I believe it, in its effects, to be cruel and wrong.⁶

Ondanks dergelijke bezwaren groeide de populariteit van het principe van de eenzame opsluiting ook in Nederland. Vanaf de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw werd de discussie steeds vaker en steeds heftiger gevoerd. Lijf- en schavotstraffen, die destijds nog werden gehanteerd, werden door veel intellectuelen beschouwd als inhumaan en onwenselijk in een moderne samenleving. Volgens hen was de celstraf een minder ellendig alternatief: in de cel kon men immers boeken lezen, studeren en zichzelf in stilte ontwikkelen.⁷ Dit soort sentimenten kwamen niet zomaar uit de lucht vallen, maar hingen samen met het ontstaan van humanitaire, sociale bewegingen. Al in de Verlichting was het idee van de 'maakbare samenleving' ontstaan. De rationele mens was in staat om de samenleving op een positieve manier te hervormen. Hetzelfde gold voor criminelen.⁸

⁵ Charles Dickens, *American notes for general circulation* (Leipzig 1842) 129.

⁶ Dickens, *American notes*, 119.

⁷ Franke, *De macht van het lijden*, 78.

⁸ George Macaulay Trevelyan, *Illustrated English social history. Volume 3, the eighteenth century* (Londen 1964) 103.

Een beschavingsoffensief was in Nederland opgekomen en in 1854 werden straffen als brandmerking dan ook uit het Wetboek van Strafrecht geschrapt. De doodstraf werd in 1870 opgeheven.⁹ Desondanks bleven in Nederland de meningen verdeeld, ook ver na de algemene invoering van het stelsel. De overwegingen van politici, gevangenisdeskundigen, psychiaters en de publieke opinie worden in kaart gebracht.

In de eerste paragraaf van dit artikel staat de politiek centraal. Waarom begonnen rond 1850 de experimenten met eenzame opsluiting en welke opvattingen lagen hier aan ten grondslag? Nederlandse politici wisten dat het cellulaire stelsel bij veel gevangenen psychisch leed kon veroorzaken, maar hoe werd met deze kennis omgegaan? Aan de hand van negentiende-eeuwse bronnen, zoals teksten van advocaten en gevangenisinspecteurs, wordt een beeld geschetst van de informatie waar politici zich voor hun beleidsvoering op baseerden.

De toenemende psychiatrische kennis was eveneens van belang voor de politiek. Eind negentiende eeuw, begin twintigste eeuw werd wangedrag steeds vaker toegeschreven aan een psychologische stoornis. Psychiaters probeerden hun beroep een hogere status te verschaffen door te verkondigen dat hun kennis van de menselijke geest superieur was aan die van leken. Over het onderwerp eenzame opsluiting leidde deze zogenaamde deskundigheid tot meer discussie in plaats van meer eenduidigheid. De meningen van psychiaters over de gevaren van het cellulaire stelsel waren tot in de twintigste eeuw verdeeld. Sommige bagatelliseerden de problemen of erkenden ze gewoon helemaal niet, terwijl in de vakliteratuur een nieuw ziektebeeld zijn intrede deed: de gevangenispsychose. Veel gedetineerden werden gek van de eenzaamheid.¹⁰

Zowel landelijke als regionale kranten schonken regelmatig aandacht aan het veranderende gevangenisstelsel en de (vermeende) gevolgen. Het *Algemeen Handelsblad* koos in de jaren 1840 wel heel

⁹ Sjoerd Faber, 'Een eeuw zonder begin en eind' in S. Faber e.a. ed., *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 1989) 7-13, aldaar 10.

¹⁰ Franke, 'Psychiatrie', 205-207.

duidelijk partij tegen lijf- en schavotstraffen door geen stukken of brieven meer te plaatsen waarin werd gepleit voor het behoud hiervan. De redactieleden waren zelf voorstander van de afschaffing van dergelijke straffen en wilden niet als spreekbuis dienen voor tegengeluid. Ook werd daarom niet gepubliceerd over de nadelige gevolgen van eenzame opsluiting. Datzelfde gold onder andere voor het *Weekblad van het Regt en Tijdgenoot*.¹¹ Andere kranten waren minder partijdig en plaatsten wel stukken over de negatieve effecten die de gevangenen in eenzame opsluiting ervaarden. Door middel van citaten uit ingezonden brieven in verschillende kranten wordt helder in hoeverre 'Jan met de pet' op de hoogte was van de verschrikkingen van het cellulaire stelsel.

¹¹ Verzameling van stukken over de oogmerken der straf, de lijfstraffen en de eenzame opsluiting van gevangenen : ingezonden op eene advertentie, geplaatst in de Haarlemsche Courant van den 27 December 1842. No. 155 (Amsterdam 1843) v –vi.

1 In de ban van het cellulaire stelsel

In de negentiende eeuw wilden politici de burgers opvoeden en beschaven. Het strafstelsel kon daarbij niet buiten beschouwing worden gelaten en eenzame opsluiting was vanuit hun optiek beter dan lijfstraffen en de doodstraf. In 1854 werden de lijf- en schavotstraffen uit het Nederlandse wetboek geschrapt en in 1886 werd het cellulaire stelsel, ondanks diverse bezwaren van gevangenisdeskundigen en psychiaters, officieel ingevoerd.¹² Dat veel gevangenen het psychisch zwaar hadden in hun eenzame cellen, werd genegeerd of getrivialiseerd. Toch stapelden de bewijzen zich na 1886 op: steeds meer gevangenen werden in de decennia na de invoering krankzinnig. Rond 1910 konden bestuurders, juristen en psychiaters niet meer om het cellulaire leed heen: krankzinnigheid kon wel degelijk een gevolg zijn van eenzame opsluiting. Voor veel gevangenen was het echter al te laat, mede vanwege de standvastigheid van Nederlandse politici en hun raadgevers. Het cellulaire stelsel werd pas in 1951 'geruisloos afgevoerd'.¹³

Brandmerken, geselen, te veel gevangenen in een te kleine, vieze ruimte op één hoop, ophanging en meer fysiek leed. Eeuwenlang was dit niet anders dan normaal voor de misdadige medemens, maar vanaf het einde van de achttiende eeuw groeide de weerzin tegen dergelijke straffen. Dit had alles te maken met de Verlichting en de daaruit voortgekomen opkomst van humanitaire, sociale bewegingen. In de Verenigde Staten en West-Europa ontstond het idee van de maakbare samenleving. Maatschappelijke problemen als armoede, sociale ongelijkheid, geweld en criminaliteit werden niet langer gezien als onontkoombare zaken. De mens kon hier oplossingen voor bedenken, de samenleving kon wel degelijk worden verbeterd. Ook het strafrecht werd 'gehumaniseerd'. Marteling werd bijvoorbeeld afgeschaft, evenals de slavernij. Daarnaast kregen arbeiders, vrouwen en kinderen

¹² Faber, 'Een eeuw zonder', 10.

¹³ Franke, *De macht van het lijden*, 279.

langzaam meer rechten.¹⁴ De samenleving kreeg een humaner gezicht waarbij steeds minder ruimte was voor middeleeuwse wreedheden. Dit proces is terug te zien in de betere behandeling van onder andere alcoholisten en psychiatrische patiënten.

Volgens de socioloog Norbert Elias had de toenemende beschaving te maken met het 'civilisatieproces'. In zijn boek *Über den Prozess der Zivilisation* beschrijft Elias hoe mensen steeds sterker van anderen afhankelijk werden.¹⁵ Dit stelde hogere eisen aan hun vermogen tot zelfbeheersing, men moest simpelweg meer rekening houden met elkaar. In zijn visie heeft dit ook invloed op agressie en het gebruik van lichamelijk geweld. Zoals criminoloog Franke het verwoordt:

Hij [Elias] laat overtuigend zien dat naarmate binnen nationale staten het gebruik van geweld door overheidsfunctionarissen gemonopoliseerd werd, het dagelijks leven geweldlozer verliep.¹⁶

Het werd moeilijker om sommige mensen als onmensen te beschouwen en te behandelen. Men kreeg daardoor meer mededogen voor het lijden van gevangenen. De oprichting van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, in 1823, hangt hier sterk mee samen. Het Genootschap had een sterke christelijke ideologie. Volgens de oprichters Suringar, Warnsinck en Nierstrasz, die bekend stonden als echte 'menschenvrienden', behoeft het nut van het genootschap geen verdere uitleg:

Immers bij den nadenkenden menschenvriend is dikwijls met weemoed opgemerkt hoe jammerlijk het gesteld is met den *zedelijken* toestand dier ongelukkigen, welke, wegens gepleegde misdrijven, tot eene gevangenisstraf van één of meerdere jaren zijn veroordeeld. In stede van, bij dezelve loslating, *beter* te zijn, en het kwade te hebben

¹⁴ Trevelyan, *Illustrated English*, 103.

¹⁵ Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 7.

¹⁶ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 8.

afgeleerd, verlaten zij niet zelden het gevangenhuis *slechter* dan zij hetzelfde betraden.¹⁷

Nieuwe ideeën over het gevangenisstelsel vonden hun oorsprong al voor de negentiende eeuw. Dit bewijst het boek van de Italiaanse markies Cesare Beccaria. In 1774 verscheen zijn *Dei delitti e delle pene*, waarin hij brak met het oude beginsel 'oog om oog, tand om tand'. Wraakgevoelens en vergeldingsdrang zouden niet als leidraad moeten dienen als het om straffen ging. In plaats daarvan moest de schade, die de misdaad in de maatschappij had aangericht, voorop staan. De doodstraf zag Beccaria als een 'slecht voorbeeld van bloeddorstige wreedheid'. Het boek van de markies werd een bestseller in heel West-Europa. Midden negentiende eeuw onderschreven bijna alle Nederlandse juristen zijn theorie.¹⁸

In 1846 werd in Frankfurt een internationaal penitentiair congres gehouden waar veel beroemde strafrechtgeleerden bij aanwezig waren. Zij legden vast dat gevangenen eenzaam opgesloten moesten worden en dat zij daar nuttig werk dienden te doen. Luchten, bezoek en (godsdienstig) onderwijs waren van groot belang. De meerderheid had geen bezwaar tegen langdurige eenzame opsluiting, want in Europa werd op grote schaal geëxperimenteerd met het stelsel. In Engeland, België, Zweden, Zwitserland, Polen, Hongarije, Frankrijk en Pruisen was het stelsel officieel ingevoerd. Denemarken deed hetzelfde in 1846, Noorwegen volgde in 1851. Zo veroverde het cellulaire stelsel Europa.¹⁹

In Amerika bestond het inmiddels al langer. In revolutiejaar 1776 werd een wet ontworpen die het mogelijk maakte om gevangenen in alle eenzaamheid aan het werk te zetten. In 1790 werden de deuren van de eerste staatsgevangenis daadwerkelijk geopend in de staat Philadelphia. De misdadigers zouden in positieve zin worden hervormd door middel van ruwe kleding, sober voedsel en zware arbeid in totale

¹⁷ Ibidem, 37.

¹⁸ Ibidem, 52.

¹⁹ Franke, *De macht van het lijden*, 73 en 74.

eenzaamheid. Het regime in deze gevangenis, in de volksmond bekend als Walnut Street, was inderdaad hard en soms zelfs wreed. Maar in deze periode was Walnut Street modern en progressief. Het principe sprak zowel rationalisten als evangelisten aan, aangezien het systeem vooral de gevangenen wilde verbeteren.

In 1819 kreeg het Philadelphiasche systeem navolging in de staat New York, hoewel in een iets andere variant. Waren de gevangenen in Walnut Street dag en nacht alleen, in Auburn waren de gevangenen alleen 's nachts volledig op zichzelf aangewezen. Overdag werd er in het Auburnse stelsel gezamenlijk gewerkt, maar iedere vorm van communicatie was echter ten strengste verboden. Het systeem uit Walnut Street genoot de voorkeur. Zo'n tien jaar later werd het ingevoerd in een gevangenis in Pennsylvania: Cherry Hill. Daar ging men zelfs een stapje verder: de gevangenen moesten celkappen dragen zodra zij hun cel verlieten om bijvoorbeeld naar de werkplaats te lopen of als zij een luchtje mochten scheppen.²⁰

Achter het principe van de eenzame opsluiting school een filantropische en christelijke theorie. Door misdadigers op te sluiten met andere misdadigers hadden ze een slechte invloed op elkaars ziel, terwijl de ziel juist gezuiverd moest worden van kwade gedachten. De eenzame opsluiting was een bruikbaar en heilzaam middel, en gevangenen zouden tot berouw komen.²¹ Isolatie werd beschouwd als een zuiverend en louterend middel dat bijdroeg aan de vorming van het individu.²² Hierbij werd de mens als *homo clausus* beschouwd, waardoor hij in feite als het tegenovergestelde van een sociaal wezen werd gezien. Hij leeft wel in verband met anderen, maar staat diep van binnen los van andere mensen en de maatschappij in het geheel. De *homo clausus* heeft een gekerkerd innerlijk, in wezen is de mens alleen. Deze veronderstelling werd gekoppeld aan zedelijk verderf. Misdadigers

²⁰ Emsley, *Crime*, 171-172.

²¹ Herman Franke, 'Het bolwerk Schinkel in Amsterdam. De eerste gevangenis van een cellulair mensbeeld', in: S. Faber e.a. ed., *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 1989) 51-59, aldaar 51.

²² Lynsey Dubbeld, *In de geborgenheid van de gevangenis. De betekenis van de nieuwe Nederlandse gevangenisbouw* (Amsterdam 2001) 24.

vertoonden crimineel gedrag, omdat zij van binnen slecht en zedelijk bedorven waren. Deze mensen konden het best tussen vier dikke muren worden geplaatst, zodat ze in alle eenzaamheid, met Gods hulp, aan de verbetering van hun innerlijk konden werken.²³ Van lijf- en schavotstraffen kon je die heilzame werking niet verwachten. Dergelijke straffen werkten enkel afschrikwekkend en zouden misdadigers zelfs kunnen verharderen en eventueel wraakzuchtig maken. Daarnaast hadden ze een zedenbedervend effect op de toeschouwers.²⁴ Straffen door middel van brandmerken en geselen, vonden de intellectuelen in de vroegmoderne samenleving barbaars.

Toch had de eenzame opsluiting geen heilzaam effect. Dat er ook desastreuze gevolgen waren voor gevangenen werd al duidelijk in Auburn, New York. Aanvankelijk experimenteerde de gevangenis met isolatie bij dag en nacht, zonder dat de gevangenen bezoek of boeken kregen. Van de tachtig misdadigers die dit experiment ondergingen, waren er binnen een jaar vijf gestorven, één werd krankzinnig en één ondernam een zelfmoordpoging. Na deze ervaring werd de 24-uurs isolatie afgeschaft. In plaats daarvan werden gevangenen alleen 's nachts eenzaam opgesloten en werkten ze overdag in stilte met anderen.²⁵ Al deze experimenten drongen langzaam door in de Europese debatten en sommige Europeanen gingen zelf eens een kijkje nemen in deze overzeese gevangenissen.

Gustave de Beaumont en Alexis de Tocqueville waren twee van deze Europeanen die de boot naar Amerika namen. In 1833 maakten de Franse publicist en politicoloog een reis langs een aantal Amerikaanse gevangenissen. Het doel was uit te zoeken welk stelsel het meest geschikt was voor Frankrijk. Het is opvallend dat zij nauwelijks melding maakten van de psychische en lichamelijke toestand van gevangenen. De krankzinnige gevangenen die zij te spreken kregen, waren volgens de bewaker al krankzinnig bij binnenkomst. De Beaumont en De Tocqueville hadden naar eigen zeggen geen redenen om aan te nemen

²³ Franke, *De macht van het lijden*, 61-62.

²⁴ Franke, 'Het bolwerk Schinkel', 52.

²⁵ Dubbeld, *In de geborgenheid*, 24.

dat de eenzame opsluiting iets met de geestelijke verwardheid van doen had. Na de vele bezoeken en gesprekken met gevangenen in Cherry Hill, die soms in huilen uitbarstten, waren ze wel van mening dat de eenzame opsluiting, dag én nacht, een bijzonder zware straf was. Desondanks achtten de Fransen het Philadelphiasche stelsel geschikter dan het stelsel in Auburn.

Aangezien dit eerstgenoemde stelsel duurder was, adviseerden ze toch het Auburnse stelsel in Frankrijk in te voeren. Ze bleven enigszins sceptisch. Mensen met te hoge verwachtingen van dit stelsel vonden zij niet realistisch. Bovendien zouden gevangenen totaal wereldvreemd uit de gevangenis komen, omdat ze hun woeste hartstochten lang hadden moeten onderdrukken en dat kon nooit goed gaan in de buitenwereld. Toch was eenzame opsluiting minder verderfelijk dan een gemeenschappelijke gevangenisstraf, meenden ze.²⁶ In de ogen van De Beaumont en De Tocqueville wogen de positieve effecten van eenzame opsluiting nog altijd op tegen de negatieve:

Perhaps he does not leave the prison a very honest man, but he has contracted honest habits; he was lazy, he is now a workman; his ignorance was a hindrance to him, he can now read and write, and the trade he has learned in prison will furnish him with the means of existence which he wanted formerly. If he does not truly love goodness, he can however, detest crime of which he has tasted the bitter fruits. If he is not quite virtuous, he is at least rational; his morality is not of honour but of interest.²⁷

Hun gedetailleerde boek werd vertaald en gold als vooraanstaand en veel geciteerd rapport in Europese landen. Volgens de Britse historicus en criminoloog Clive Emsley werd hun verslag ook door die filantropen gebruikt aan wie De Tocqueville en De Beaumont juist zo twijfelden, zoals William B. Sarsfield Taylor die in Engeland een fel tegenstander van de doodstraf was. Taylor pleitte in 1833 voor de invoering van

²⁶ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 115-120.

²⁷ Emsley, *Crime*, 173.

penitentiaries in zijn eigen land, al vond hij niet dat gevangenen met de zweep moesten krijgen zoals in Amerika.²⁸ Tien jaar later schreef de Duitse dichter Heinrich Heine, tijdens zijn verblijf in Parijs, dat het cellulaire stelsel van een 'ongehoorde gruwelijkheid' was voor de Franse sociale aard. Hij was er van overtuigd dat het 'verschrikkelijke, onmenselijke, ja onnatuurlijke systeem van cellulaire opsluiting' niet ingevoerd zou worden.²⁹ Hij had de Fransen verkeerd ingeschat.

Vanaf het tweede kwart van de negentiende eeuw raakten Nederlandse juristen en politici in de ban van het cellulaire stelsel, hoewel men in het begin amper begreep wat dit precies inhield.³⁰ Geluiden om de lijf- en schavotstraffen uit het Wetboek van Strafrecht te schrappen werden sterker en dit gebeurde uiteindelijk in 1854.³¹ Lang niet iedereen was hier blij mee. In de jaren voor de daadwerkelijke afschaffing vlogen de argumenten over en weer.

Over de psychische en lichamelijke gevolgen van eenzame opsluiting deden zeer uiteenlopende verhalen de ronde. Gevangenen zouden krankzinnig worden van de eenzaamheid en fysiek ernstig aftakelen. Om dit te onderbouwen werd vaak verwezen naar het verslag van Charles Dickens.³² Anderen vonden dit juist zwaar overdreven en achtten die effecten niet bewezen. Sommigen vonden zelfs de straf van eenzame opsluiting niet zwaar genoeg en pleitten daarom voor het behoud van de lijfstraffen, het cellulaire stelsel kon daarnaast bestaan. Aan het tijdsperk van de lijfstraffen moest maar eens een einde komen, meende L.G. Vernée, advocaat en plaatsvervangend rechter uit Hoorn. Hij was dan ook tevreden met het ontwerp van het nieuwe Wetboek van Strafrecht uit 1844, waarin naar voren kwam dat de Nederlandse politiek het Pennsylvanische strafstelsel wenste in te voeren. Mooi, vond Vernée, 'want (...) het voorgedragene Pennsylvanische stelsel duldt geen

²⁸ Ibidem.

²⁹ Franke, *De macht van het lijden*, 72.

³⁰ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 138.

³¹ Faber, 'Een eeuw zonder eind', 10.

³² Franke, 'Het bolwerk Schinkel', 51-57.

schavotstraffen, want schavotstraffen leiden tot niets'.³³ Waarom hielpen schavotstraffen niet volgens de Hoornse advocaat: omdat deze straffen niet afschrikten en dus niet preventief waren, en omdat degene op het schavot vervolgens dacht een 'verwerping der maatschappij te zijn', 'miskend en verguisd door een ieder'.³⁴ Wel wilde Vernée toevoegen dat een celstraf van 'twintig achtereenvolgende jaren', zoals werd voorgesteld als maximale straf, hem te lang leek. Het was niet goed voor de gevangene om twintig jaar in de gevangenis te zitten, aangezien hij dan wrevelig werd en verbitterde. Daarom moest een gedetineerde het vooruitzicht hebben na enkele jaren weer te worden vrijgelaten. Want 'waar verbittering en ontevredenheid bestaat, is geene verbetering mogelijk, en bij zijne verbetering heeft de maatschappij het grootste belang.'³⁵ Vernée voorzag dat tegenstanders als argument zouden gebruiken dat de gevangenen die geen lijfstraffen meer kregen, niet voldoende werden gestraft.

Doch wij moeten hierop antwoorden, dat zij, die zóó spreken, niet bedenken, dat, wanneer men de, den mensch onteerende en het lichaam pijnigende, lijfstraffen afschaft, men voor dezelve geene straf, de ziel nog meer folterende, moet in de plaats stellen.³⁶

Vernée kreeg in 1854 zijn zin toen de lijf- en schavotstraffen uit het wetboek verdwenen. Van een algemene invoering van het cellulaire stelsel was toen nog geen sprake. Wel werd er vanaf midden negentiende eeuw al volop mee geëxperimenteerd, onder andere in Amsterdam. In 1856 sprak minister van Justitie Van der Bruggen zijn bezorgdheid uit over het nieuwe gevangenissysteem. Hij was met name bezorgd over de krankzinnigheids- en zelfmoordgevallen in Nederland

³³ L. G. Vernée, *Aanteekeningen op de korte bedenkingen tegen de artikelen 2 en 3 der voorgedragen wijzigingen, in het eerste boek van het nieuwe Wetboek van Strafrecht in verband met het stelsel van eenzame opsluiting en iets over artikel 12 der voorgedragene wijzigingen in het nieuwe Wetboek van Strafrecht* (Hoorn 1844) 12.

³⁴ Ibidem, 12-13.

³⁵ Ibidem, 24.

³⁶ Vernée, *Aanteekeningen*, 20-22.

en het buitenland. Daarop klom Simon Cool, van het Genootschap tot de Zedelijke Verbetering der Gevangenen, in de pen. Hij wilde de minister geruststellen:

(...) van de indienststelling der Cellulaire Gevangenis in 1850 af, tot op dit oogenblik ruim 3900 personen in de Cellen opgesloten zijn geweest, en onder dat groote getal is *geen enkel geval* van krankzinnigheid, als gevolg der gevangenschap op te geven. Een tweetal zijn wegens krankzinnigheid verwijderd moeten worden, doch zij gaven reeds blijken van waanzin bij hunne komst in de Cel, door alles te vernielen of te beschadigen wat onder hun bereik kwam.³⁷

Ook noemde Cool twee zelfmoorden. De één vreesde zijn overplaatsing naar Hoorn, de ander was een elfjarig jongetje . De zelfmoord van het jongetje leek eerder een ongeluk, schreef Cool. De schrijver erkende dat er meer zelfmoorden waren voorgekomen, maar het waren er niet veel op een getal van 1600 personen in de cellen. Dat heel af en toe gevangenen toch krankzinnig werden, was vooral aan hun zwakke geest en hun drankmisbruik te wijten. De vrees voor waanzin en zelfmoord mocht daarom absoluut geen obstakel vormen in het opleggen van lange celstraffen, aldus Cool.³⁸

Of Cool en consorten mede verantwoordelijk zijn voor de veranderende visie in de politiek, valt moeilijk te achterhalen. Feit blijft dat op 11 juni 1868 Tweede Kamerlid Michel Godefroi de eenzame celstraffen niet zwaar genoeg vond en de straf in zijn rede zelfs omschreef als weldadig. Het continu eenzaam opgesloten zitten, zag hij als luxe voor de gevangene.³⁹ De gevangenisinspecteur P.W. Alstorpius Grevelink zag zich genoodzaakt Godefroi een brief te schrijven want hij was van mening dat Godefroi te lichtzinnig over eenzame opsluiting

³⁷ Simon Cool, *Het cellulair-stelsel verdedigd tegen de zienswijze van den Minister van Justitie* (Amsterdam 1856) 6-7.

³⁸ Ibidem, 28-29.

³⁹ P.W. Alstorpius Grevelink, *Ons cellulair stelsel : een woord tot Mr. M.H. Godefroi, naar aanleiding zijner rede in de Tweede Kamer der Staten-Generaal van den 11 junij 1868* ('s-Gravehage 1868) 62.

dacht en vond dat een gevaar voor de maatschappij. Met eigen ogen zag Grevelink de toestanden in de Amsterdamse cellulaire gevangenis, waar gevangenen zelden buiten kwamen.

De gevangenen nu in de cel opgesloten, moet ook in den lucht komen; hij moet wandelen, zich verfrisschen, lucht scheppen, waar hij zóó reikhalzend naar uitziет. Ter bewaring der gezondheid is dit volstrekt noodig, *vooral* tot voorkoming van krankzinnigheid en zelfmoord, deze altijd hoogst bedenkelijke zijde van eenigszins langdurige afzondering.⁴⁰

Volgens de inspecteur waren de gevallen van krankzinnigheid en zelfmoord niet zo zeldzaam dat men gevangenen met een gerust hart jarenlang kon opsluiten. Om dit aan te tonen parafraseerde Grevelink een gevangene, die al ruim negentien jaar zat opgesloten.

De laatste bedoelde gevangene zeide ons: dat eene langdurende opsluiting *verdoovend* is; dat hij na verloop van 17 maanden (hij was toen uit de cel ontslagen) er nog de gevolgen van ondervindt, *daar hij nog zijn oude spraak niet terug heeft*; zijnde hij van oordeel, dat, indien men het al uithoudt, men ten laatste *spraak- en denkvermogen verliest*.⁴¹

Grevelink kwam tot de conclusie dat elke lange celstraf uiteindelijk ‘verdoovend’ en ‘ontzenuwend’ werkte. Hij vond dat Godefroi zich voor zijn cijfers niet moest baseren op de bevindingen uit één jaar.

Opgetogen zal Grevelink allerm minst geweest zijn, toen minister van Justitie Jolle Jolles in 1870, vlak na de fel bediscussieerde afschaffing van de doodstraf, de eenzame opsluiting tot twee jaar wilde verlengen. In zijn memorie van toelichting meldde Jolles dat de negatieve invloed van eenzaamheid op de gemoedstoestand wel meeviel. In de jaren 1866, 1867 en 1868 hadden er gemiddeld zo’n 4000 gevangenen in eenzame opsluiting hun straf uitgezeten. ‘Slechts tien gevallen van zelfmoord en

⁴⁰ Grevelink, *Ons cellulair stelsel*, 19.

⁴¹ *Ibidem*, 49.

zes gevallen van krankzinnigheid hadden zich in die drie jaar voorgedaan.' Volgens Jolles waren deze aantallen 'niet ongunstig'.⁴²

Geen enkel Kamerlid vroeg Jolles zijn wetsontwerp uitgebreider te beargumenteren. Hieruit blijkt hoe beperkt de erkenning was van psychisch leed in zowel politieke als juridische kringen. Vrijwel nooit werden er opmerkingen geplaatst die wezen op het besef dat psychisch leed ook groot kon zijn zónder dat het tot zelfmoord of krankzinnigheid leidde.

Jolles haalde de cijfers in zijn wetsontwerp uit de gevangenisstatistieken. Dat het aantal zelfmoorden en krankzinnig verklaarde gevangenen lager lag in de gemeenschappelijke gevangenissen, liet hij achterwege in zijn toelichting. In 1861 had Grevelink daar al wel op gewezen, maar Jolles wist de statistieken op een heel andere manier uit te leggen in de Kamer. Gevangenen werden wel eens krankzinnig, maar dat kwam door het misbruik van sterke drank, vallende ziekte, een 'liederlijke' levenswijze of door lichamelijke misvormingen. Eenzame opsluiting was in geen enkel geval de boosdoener. De commissie van rapporteurs vond het overzicht van de minister 'uitmuntend' en achtte het veilig gevangenen tot twee jaar langer op te sluiten.⁴³

Zestien jaar later, in 1886, werd het cellulaire stelsel op algehele schaal ingevoerd. In dat jaar zat al tachtig procent van de gevangenen in een cellulaire gevangenis. Tot in de kleinste details was het principe van de cellulaire opsluiting doorgevoerd. Gevangenen droegen celkappen, er waren cellulaire wandelplaatsen, cellulaire kerken, cellulaire rijtuigen, cellulaire treinwagons en cellulaire wachtruimten op stations. Dit alles om te voorkomen dat gevangenen elkaar herkenden of contact met elkaar maakten. Elk spoortje eigenheid werd de gevangenen ontnomen. De dagindeling werd van minuut tot minuut voor hen bepaald en ze werden altijd met een nummer aangesproken. Contact met elkaar, zingen of fluiten was verboden. Toch probeerden gevangenen wel met elkaar te communiceren via briefjes die ze aan touwtjes door de

⁴² Franke, *De macht van het lijden*, 136.

⁴³ *Ibidem*, 136 - 138.

vensters lieten zakken. Een straf van twee dagen water en brood hadden ze daar wel voor over.⁴⁴

Naar mate de tijd vorderde, bleek hoe desastreus de psychische gevolgen voor de eenzaam opgesloten gevangenen konden zijn. Sommigen moesten zelfs worden overgeplaatst van een cellulaire gevangenis naar een rijkskrankzinnigengesticht, zoals in Medemblik. Het aantal krankzinnigen kende na de invoering van het stelsel in 1886 een verontrustende stijging. Tussen 1887 en 1890 werden gemiddeld 12,5 krankzinnigen vanuit de gevangenis naar een gesticht overgebracht. Dat aantal nam in de loop der jaren in rap tempo toe.⁴⁵ In het decennium 1901-1910 ging het om gemiddeld 65,3 gevallen per jaar.⁴⁶ Het is dan ook niet verwonderlijk dat het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1902 onderzoek ging doen naar het verband tussen eenzame opsluiting en krankzinnigheid. Uit hun gegevens bleek dat sommige gevangenen al maanden vastzaten en toen pas krankzinnig werden. Een tabel van 1907 laat zien dat krankzinnigheid zich vaker openbaarde na zes maanden dan na enkele weken.

Van de 194 gevangenen die in de periode 1902-1907 naar Medemblik werden gebracht, zat bijna de helft langer dan een half jaar vast en ruim eenderde korter dan een half jaar.⁴⁷ Kortom, hoe langer men vastzat, hoe groter de kans op krankzinnigheid. Van de 194 gevallen zou bij zeker drieëntwintig van hen 'bepaalde eenzame opsluiting' een rol hebben gespeeld, volgens de dossiers van Medemblik. Als andere oorzaken werden masturbatie, erfelijke belasting, familie- of levensomstandigheden en vroegere krankzinnigheid genoemd. In zeven gevallen werd de eenzame opsluiting niet alleen specifiek vermeld, maar ook uitgebreider omschreven:

Hij bleek geen voldoende weerstandsvermogen te bezitten tegen de celstraf, zoodat hij onder invloed daarvan allerlei nerveuse

⁴⁴ Ibidem 118-119 en 168.

⁴⁵ Franke, *De macht van het lijden*, 175.

⁴⁶ Franke, 'Psychiatrie', 204.

⁴⁷ Franke, *De macht van het lijden*, 173.

verschijnselen vertoonde, slapeloos werd, zich angstig maakte en waandenbeelden van vergiftiging en vervolging uitte.⁴⁸

Begin twintigste eeuw konden politici, juristen en psychiaters niet meer om de feiten heen. Eenzame opsluiting kon wel degelijk de oorzaak zijn van krankzinnigheid bij gevangenen. Voor veel gevangenen kwam deze erkenning van de cellulaire smart te laat. Medemblik, en zelfs de dood, was hun eindstation. Hoe had het zo ver kunnen komen?

⁴⁸ Ibidem, 174.

2 De ontdekking van de gevangenispsychose

Ongeveer dertig jaar geleden werd door psychiaters opnieuw geëxperimenteerd met eenzame opsluiting om te zien wat de psychische effecten waren op de proefpersonen. Na slechts een paar dagen begonnen zij al te hallucineren. Totale eenzaamheid bleek zeer ingrijpende gevolgen te hebben op hun emoties, denken en geheugen.⁴⁹ Nederlandse gevangenen hebben echter lang moeten wachten op de erkenning van hun psychische leed. De meningen van verschillende gevangenisdeskundigen en psychiaters stonden vaak lijnrecht tegenover elkaar. Zag de één absoluut geen kwaad in het eenzame cellenleven, de ander omschreef deze straf als een gruwel. Dergelijke onduidelijkheid droeg bij aan het voortbestaan van het stelsel en de daarbij komende geestelijke martelgang.

Met het nieuwe Wetboek van Strafrecht uit 1886 konden gevangenen voortaan vijf tot vijftien jaar in isolatie worden opgesloten. De psychische klachten die zich bij de veroordeelden openbaarden (waaronder schizofrenie, hallucinaties, wanen en psychosen) werden bijvoorbeeld verklaard als strijd tussen het innerlijke goede en kwade, of de problemen werden simpelweg getrivialiseerd.⁵⁰

Ook Willem Hendrik Suringar, de oprichter van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, ontkende een verband tussen eenzame opsluiting en krankzinnigheid. Suringar, die eigenlijk predikant had willen worden, bracht regelmatig bezoek aan de cellulaire gevangnissen. Het Genootschap wilde de gevangenen bekend maken met het woord van God wat zou helpen bij het schoonwassen van hun ziel. Eenzame opsluiting was daarbij van groot belang. In isolatie konden de gevangenen helemaal in het reine komen met zichzelf en met God. Bovendien konden zij ook geen slechte invloed op elkaar uitoefenen. Lang stond Suringar bekend als de 'grote menschevriend' en was hij één van de invloedrijkste personen in de wereld van

⁴⁹ Franke, *De macht van het lijden*, 116.

⁵⁰ Dubbeld, *In de geborgenheid*, 26.

gevangenisdeskundigen. Bij de gevangenen zelf was hij minder populair, zo blijkt uit een citaat van een ex-gerehabiliteerde gevangene. Deze man voelde zich met ' Bijbeltraktaatjes' om de tuin geleid. Volgens hem was dat onder alle gevangenen 'een algemeen heerschend gevoelen'.⁵¹

Voor het feit dat er gevangenen waren die hun verstand verloren, had Suringar wel een verklaring. Alleen mensen met een buitengewoon slecht geweten werden door de eenzaamheid krankzinnig.⁵² Wel beseftte de weldoener dat het niet niks was voor een mens, 'een gezellig wezen', alleen te zitten. Wegkwijnen van verdriet en verveling was geen ondenkbaar scenario. Misschien was deze straf wel de zwaarste van allen, dat realiseerde Suringar zich maar al te goed. Maar hij achtte de straf niet onnatuurlijk of onrechtvaardig. De misdadigers hadden hun straf ten slotte aan zichzelf te danken:

De mensch leeft in de vrije maatschappij te midden van goed en kwaadgezinden. Hij weet zijne vrijheid niet regt te gebruiken. Hij kan zich in den omgang met anderen niet naar eisch gedragen. Hij benadeelt anderen in eer, lijf of goed. Wat is natuurlijker dan dat zijne straf dáárin besta, dat men hem eenigen tijd beroove van een voorregt, dat hij niet weet te waarderen?⁵³

Eenzame opsluiting was voor dergelijke types de beste oplossing, want zo werd hun geweten aangesproken.

Pijnlijk en zwaar moge de afzondering vallen, - wat pijnlijk en zwaar is, is dáárom niet altijd verwerpelijk. Wansmakende dranken, hoogst pijnlijke operatiën zijn ook harde middelen, maar zij bevorderen soms de genezing dáár, waar 't welsmakende en minder pijnlijke niet baten zoude.⁵⁴

⁵¹ Franke, *De macht van het lijden*, 36-37.

⁵² Franke, 'Het bolwerk Schinkel', 57-58.

⁵³ Willem Hendrik Suringar, *Gedachten over de eenzame opsluiting der gevangenen* (Leeuwarden 1843) 17.

⁵⁴ Suringar, *Gedachten over*, 18.

De geleerden die beweerden dat krankzinnigheid en eenzame opsluiting met elkaar samenhangen, nam Suringar niet serieus. Hij vermoedde dat deze 'medici' de eenzame opsluiting niet lang genoeg hadden bestudeerd. Bovendien vond hij 'door afzondering te weeg gebragte waanzin' niet het meest verschrikkelijk van alle soorten waanzin. Dat er van de honderd gevangenen misschien vier gek werden, moest men maar op de koop toenemen.

Als gevangenisdirecteur in de cellulaire gevangenis van Amsterdam was P.W. Wittebol evenmin overtuigd van de psychische effecten van eenzame opsluiting. In zijn boekje uit 1854 noemde hij de eenzaamheid afschrikwekkend, maar 'op en duur en onder leiding niet ondragelijk'. Wittebol begreep wel waarom mensen vreesden voor krankzinnigheid. Deze mensen dachten namelijk:

(...) dat de mensch daar aan de stilte van het graf, aan eene volstreekte eenzaamheid zonder arbeid zou worden overgelaten. In zulken toestand zou ik mij ook geestverstomping, cel-krankzinnigheid, razernij als mogelijk kunnen denken. Mijne ondervinding spreekt gelukkig gansch anders, en mijne daarop gevestigde overtuiging voor de toekomst, maakt zich voor zulke verschrikkelijke verschijnselen in het minst niet ongerust. Ik heb den indruk waargenomen van het cellen-leven op oud en jong, op ziekelijke en gezonde menschen en op alle wijzigingen van temperament, maar ik heb bij welken hoofdtoon van temperament ook, noch het een noch het ander waargenomen, zelfs daarvan geen schijn gezien. Maar hoe zou het ook mogelijk kunnen zijn? het cellen-leven is eene werkelijke wereld in het klein, waar de mensch alleen voor eenen tijd van de maatschappij afgezonderd leeft en werkt (...).⁵⁵

Volgens de gevangenisdirecteur was het vrijwel onmogelijk gek te worden in de gevangenis, want de gevangenen hadden genoeg te doen. Zolang arbeid geen sleurwerk werd, jong en oud werden geprikkeld, er een goede bibliotheek was en de gevangenen nauwlettend werden gecontroleerd op luiheid, traagheid en razernij was er niets aan de hand.

⁵⁵ P.W. Wittebol, *Eenzame opsluiting van gevangenen* (Arnhem 1854) 54.

Op deze manier zou wraakzucht tegen de wereld ook niet geboren worden. Wittebol drukte de lezer op het hart dat de bewakers vol medegevoel waren voor de toestand van de 'ingekerkerden'. Over krankzinnigheid ten gevolge van eenzame opsluiting hoefde niemand zich zorgen te maken.⁵⁶

Vanzelfsprekend zaten er wel degelijk krankzinnigen in de gevangenis opgesloten. Dat zij krankzinnig waren, had met eenzame opsluiting niets te maken. Zij waren al gek, voordat ze in de cel terecht kwamen. In een reguliere gevangenis waren zij in wezen niet op hun plek, want deze mensen hadden speciale verzorging nodig. Om die reden werd in 1841 de eerste Krankzinnigenwet aangenomen. Hiermee was de scheiding tussen krankzinnigen, criminelen en zieken geregeld. In het vervolg werden krankzinnigen opgesloten in speciale inrichtingen. Voor krankzinnige gevangenen gold dat zij een krankzinnigheidsverklaring van de burgemeester moesten krijgen, alvorens ze naar een krankzinnigengesticht gebracht werden.

In 1884 werd de wet uitgebreid met een ontoerekeningsvatbaarheidverklaring. Beide wetten laten zien dat rechtsspraak en psychiatrie hierdoor sterker met elkaar werden verweven. De psychiater kreeg een adviserende rol en was daardoor meer betrokken bij het strafrecht en rechterlijke vervolging. Een psychiater kon vanaf 1884 een misdadiger ontoerekeningsvatbaar verklaren, zodat diegene niet in een gewone gevangenis terecht kwam maar in een speciale inrichting.⁵⁷ Het Rijkskrankzinnigengesticht in Medemblik was zo'n inrichting. Het instituut legde verantwoording af aan de minister van Binnenlandse Zaken en moest het paradepaardje van de overheid worden. Het maximum aantal patiënten werd in 1884 vastgesteld op 480, evenveel mannen als vrouwen. De instelling was echter verplicht om patiënten op te nemen en ieder jaar werd het maximum overschreden. Van een gelijkmatige verdeling van patiënten

⁵⁶ Ibidem , 56.

⁵⁷ A. Staal, "Geeft acht!" in het Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik', in: F. Koenraadt e.a. ed., *Ziek of Schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (Gouda en Arnhem 1991) 115- 129, aldaar 115.

was geen sprake, iedereen werd samengepropt, van zeer kalme tot zeer onrustige patiënten. Dit kwam de behandeling niet ten goede.⁵⁸

In het gesticht kwamen ook mensen terecht die in een cellulaire gevangenis krankzinnig waren geworden. Waaronder zo'n veertien militairen die een gevangenisstraf hadden gekregen van vijf dagen tot drie jaar. Bij negen van hen was de eenzame opsluiting in een reguliere gevangenis de aanleiding van hun opname in Medemblik. Één van hen was Pieter G. Hij was bang, dacht dat er glas in zijn medicijnen zat en in het eten zag hij 'van die zwarte dingetjes'. Ook dacht hij dat er altijd mensen achter de deur stonden, die over hem praatten.⁵⁹ Pieter G. was geen uitzondering blijkt uit onderzoek van de Nederlandse criminoloog Herman Franke. Voor zijn boek *De macht van het lijden*, bekeek hij de 32 patiëntendossiers uit 1900. Hij koos voor dat jaar, omdat het cellulair stelsel toen 'zijn kinderziektes ontgroeid was'. Franke beschrijft hoe de gevangenen 'verward, uitgeput, opstandig, apathisch en soms zelfs vol verwondingen' worden binnengebracht. Sommigen zwijgen, anderen praten voortdurend en lopen onrustig door de ruimte, bang voor hun eigen waanbeelden.

Een negentienjarige jongen was in 1900 de eerste die werd opgenomen. Paranoia, luidde de diagnose. De oorzaak had zowel met erfelijkheid als met het gevangenisleven te maken volgens de arts, maar in het opnameboek maakte hij daar 'verdriet en erfelijkheid' van. De jongen was bang vergiftigd te worden en dacht dat zijn medepatiënten hem zouden vermoorden.⁶⁰

Over een 34-jarige man die vijf maanden in Arnhem had gezeten en stemmen hoorde, bang was voor vergiftiging en dacht dat twee mensen hem steeds bespieden en commentaar leverden op alles wat hij deed, schrijft Franke:

Al na een week knapte hij zichtbaar op. De vergiftigingsvrees verdween geheel en de gehoorhallucinaties traden minder vaak op. Na twee

⁵⁸ Ibidem, 116-117.

⁵⁹ Ibidem, 118-119.

⁶⁰ Franke, *De macht van het lijden*,, 195-197.

weken werd geconstateerd dat zijn toestand bleef verbeteren. (...) In het observatierapport werd na een maand vermeld dat “wij hier te doen hebben met een eenvoudige gevangenispsychose waar door de opheffing van de eenzaamheid den oorzaak is weggenomen en spoedige genezing zal intreden”.⁶¹

Zoals duidelijk wordt door het observatierapport, had het begrip ‘gevangenispsychose’ in 1900 al zijn intrede gedaan. Psychiaters constateerden psychiatrische stoornissen bij gevangenen, waarvan eerder simpelweg werd gezegd dat zij afwijkend gedrag vertoonden. Ondanks deze nieuwe kennis hielden psychiaters er zeer tegenstrijdige opvattingen op na wat betreft eenzame opsluiting en krankzinnigheid.⁶²

L.S. Meijer was één van de eerste Nederlandse psychiaters die overtuigd was van een verband tussen eenzame opsluiting en krankzinnigheid. Hij wilde zich in zijn tekst uit 1899 niet verzetten tegen het cellulaire strafstelsel, maar riep wel op tot verandering:

(...)zij [de psychiatrie] beseft echter volkomen de daaraan verbonden groote gevaren en verlangt op dringende wijze verbeterde waarborgen tegen de veelvuldige miskennis der psychische ziekten. Waar ieder overtuigd is van het hoog belang eener doelmatige strafregeling, waar dit punt telkens en telkens weer wordt besproken en overwogen, waar veel wordt gedaan voor de eischen der hygiene in de strafinrichtingen, daar verzuime men ook niet langer de geestelijke gezondheid van den veroordeelde naar mogelijkheid te bevorderen.⁶³

Volgens Meijer probeerde men te vaak een andere, verkeerde oorzaak aan te wijzen voor krankzinnigheid, waaronder alcoholisme of ‘eene ziekelijke afwijking’ bij een gevangene. In het in 1899 geschreven artikel in *De Gids* laat hij zien dat rechters, bewaarders en gevangenisdirecteuren door onkunde en onbegrip, helemaal niet óf

⁶¹ Franke, *De macht van het lijden*, 198.

⁶² Franke, ‘Psychiatrie’, 204.

⁶³ L.S. Meijer, ‘Psychiatrische beschouwingen omtrent de gevangenis en hare bewoners’, *De Gids* 63 (1899) 391 – 411, aldaar 411.

slechts met grote tegenzin krankzinnigheid constateerden naar aanleiding van eenzame opsluiting.⁶⁴

Ook psychiater Gerbrandus Jelgersma was een van de weinigen die overeenkomsten zag tussen de krankzinnigheidsverschijnselen van gevangenen. Symptomen waren onder meer ernstige angsttoestanden, neiging tot zelfmoord en waanvoorstellingen. Jelgersma kwam dit zo vaak tegen bij gevangenen, dat hij sprak van een 'gevangenispsychose'. Eenzame opsluiting was de directie aanleiding van deze aandoening. De psychiater keerde zich tegen het cellulaire systeem. Hij vond dat niemand vrede mocht hebben met een systeem waarin men in omstandigheden kwam waardoor hij krankzinnig werd. Er moest verandering komen en daarvoor moest men breken met de 'verouderde en ondeugdelijke grondbeginselen' van het strafstelsel. Maar die macht had de psychiatrie niet en daarmee werd de gevangenispsychose als diagnose afgevoerd.

Toch bleef in de vakliteratuur veelvuldig de term 'gevangenispsychose' voorkomen. Het was immers wel duidelijk dat de celstraf veel mensen in psychische problemen bracht, al waren de verschillen tussen patiënten groter dan de overeenkomsten.⁶⁵ De psychiatrische kennis nam echter toe en de wetenschap professionaliseerde zich.⁶⁶ Rond de eeuwwisseling zaten zo'n 8000 mensen in Nederland in 27 krankzinnigengestichten. Tienduizend mensen, zo'n twee procent van de totale Nederlandse bevolking, werden behandeld voor een psychiatrische aandoening.⁶⁷

Gestichtsarts J. Casparie, werkzaam in de Bijzondere Strafgevangenis in 's-Hertogenbosch, was evenals Jelgersma een tegenstander van de eenzame opsluiting. In Den Bosch werden, tussen 1905 en 1911, 486 gevangenen opgenomen. Hiervan waren 258 mannen allemaal in psychische problemen geraakt tijdens hun cellulaire opsluiting in de strafgevangnissen. Bij 176 van hen stelde Casparie een

⁶⁴ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 412.

⁶⁵ Staal, ' "Geef acht!"', 119.

⁶⁶ Franke, 'Psychiatrie', 204-205.

⁶⁷ Harry Oosterhuis en Marijke Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief : psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg in Nederland (1870-2005)* (Houten 2008)1.

gevangenispsychose vast. Hij benadrukte dat de eenzame opsluiting niet de enige oorzaak van de psychose was. De gevangenen hadden vaak al een zwakke geest en het celleven bracht ze verder uit balans. De cel was hierbij wel een belangrijke voorwaarde, wat hij bewezen achtte door het feit dat patiënten snel opknapten zodra ze in een betere omgeving kwamen.

Toen Casparie nog maar net in de gevangenis werkte, werden herstelde gevangenen onmiddellijk teruggezonden naar de cellulaire gevangenis waar ze vandaan kwamen. Hij merkte echter dat 'vele der patiënten' snel weer terugkwamen 'onder hetzelfde ziektebeeld van vroeger'. Uiteindelijk werd de cellulaire smart niet meer geheel ontkend of gebagatelliseerd in de psychiatrie, maar politici en gevangenisdeskundigen waren na de invoering van het stelsel wel klaar met het onderwerp.⁶⁸

In de jaren voor de erkenning in de psychiatrie hadden gevangenisinspecteurs ook al gewezen op een verband tussen krankzinnigheid en cellulaire eenzaamheid. Veel inspecteurs en deskundigen weten de krankzinnigheid echter aan masturbatie. Gevangenen zouden zichzelf, in al hun eenzaamheid, seksueel bevredigen en daar gek van worden. Deze 'onanie' werd door de inspecteurs hevig verafschuwd. In een aantal rapporten adviseerden zij het gebruik van 'gesloten handschoenen', bij gevangenen 'die ten gevolge van onanie beginnende verschijnselen van krankzinnigheid en versuffing vertoonden'.⁶⁹ Wat volgens criminoloog Franke ook meespeelt, is dat men het in de negentiende eeuw überhaupt moeilijk vond psychisch leed te onderkennen. Veel kennis ontbrak. Franke wijst als voorbeeld naar een boekje van dominee E. Laurillard uit 1876. Laurillard, lid van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, bezoekt een gedetineerde, die zegt nooit alleen te zijn omdat hij is 'verdubbeld'. De gevangene ziet namelijk zichzelf. De dominee vindt dat niet verontrustend, want in de eenzaamheid kom je vaak jezelf en zelfs God tegen. Franke: 'Zo zag men psychisch leed niet

⁶⁸ Franke, 'Psychiatrie', 205-208.

⁶⁹ Ibidem, 216.

alleen over het hoofd maar interpreteerde men het zelfs als gunstig effect van de cellulaire opsluiting.⁷⁰

Hoewel gestichtarts Casparie zich keerde tegen de eenzame opsluiting, kon hij zich in eerste instantie niet voorstellen dat mensen gek werden in hun eenzame cellen. Pas nadat hij zichzelf een tijdje had laten opsluiten en de allesomvattende eenzaamheid had ervaren, noemde hij het 'geen wonder' dat de celstraf een gekmakend effect had. Wat dat betreft was Casparie, en de psychiaters Meijer en Jelgersma, verantwoordelijk voor een nieuwe interpretatie. Tot ver in de twintigste eeuw werden misdadigheid en krankzinnigheid namelijk met elkaar in verband gebracht. Gezonde, beschaafde mensen werden niet gek en pleegden geen misdrijf, en van eenzame opsluiting werden zij niet krankzinnig. Dergelijke sentimenten maakten het extra moeilijk om de psychische nood van gevangenen te begrijpen. Maar het aantal krankzinnig geworden gevangenen bleef toenemen.⁷¹

In Engeland werden de psychische gevolgen van eenzame opsluiting evenmin door iedereen erkend. Zelfs het werk van de Vlaamse psychiater Jules Morel werd in 1886 vertaald om te bewijzen dat er geen verband bestond tussen krankzinnigheid en eenzame opsluiting: '(...)with the aid of a serious study we can exclude almost completely the harmful influence of the seperate system upon the mental health of the prisoners.'⁷²

De term gevangenispsychose werd volgens Morel als excuus gebruikt door familieleden van gevangenen die niet wilden geloven dat de krankzinnigheid een familiale of erfelijke oorzaak had. In Morels optiek was er absoluut geen sprake van 'special penitentiary insanity'. De Vlaming schreef in zijn conclusie dat hij hoopte dat meer mensen voorstander werden van de 'Seperate System'. Morel werd ook niet overtuigd door de Duitse psychiater Sigbert Ganser die in 1898 schreef over de psychopathologische verschijnselen die hij vaak bij gedetineerden aantrof. Een van de opvallendste symptomen van het

⁷⁰ Franke, *De macht van het lijden*, 123-124.

⁷¹ Ibidem, 162-163.

⁷² Jules Morel, *Insanity and solitary confinement* (Gent 1886) 32.

‘Syndroom van Ganser’ was dat gevangenen belachelijke antwoorden gaven op eenvoudige vragen. Het leek kenmerkend te zijn voor mensen met een gevangenispsychose, evenals hallucinaties en paranoïde gedachten.⁷³

Dat de Nederlandse gevangenen zo lang op erkenning hebben moeten wachten, heeft voornamelijk te maken met de uiteenlopende visies van verschillende psychiaters, gevangenisdeskundigen en ook met de onverschilligheid van de politiek. In de parlementaire documenten van 1886 tot 1911 is weinig terug te vinden over de kwestie. Het stelsel werd in 1886 jaar ingevoerd en voor politici was de discussie toen grotendeels ten einde. De strubbelingen en het tragische lot van krankzinnig geworden gevangenen bleven echter niet onopgemerkt. De Nederlandse journalistiek en het lezerspubliek hadden zo hun eigen gedachten over het cellulaire systeem. Krankzinnigheid was een veelbesproken thema in kranten en weekbladen.

⁷³ Franke, *De macht van het lijden*, 181.

3 Het cellulaire stelsel in de media

In het publiek debat over het cellulaire stelsel leek weinig ruimte voor nuance. Voorstanders prezen het nieuwe stelsel de hemel in en verafschuwden de barbaarse lijfstraffen, tegenstanders waren volledig overtuigd van het krankzinnig makende effect van eenzame opsluiting. De felste opposenten verwezen graag naar het tragische verslag van Charles Dickens uit 1842. De Britse auteur had in zijn verslag het lijden van de gevangenen een prominente plek gegeven. Hij concludeerde: 'De celstraf maakt de geest ziek, waardoor het ongeschikt wordt voor het harde sociale leven in de drukke buitenwereld.'⁷⁴

Toen vanaf 1850 op brede schaal werd geëxperimenteerd met het cellulaire systeem, doken in de kranten steeds vaker berichten op over krankzinnig geworden gevangenen. Zo meldde het *Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad* in 1863: 'de cellulaire straf zou den aanleg tot krankzinnigheid opwekken.'⁷⁵ Ook stukken uit het buitenland werden vertaald om de problemen van het cellulaire stelsel aan het licht te brengen. Dit fragment is afkomstig uit de Franse krant *La Paix*:

Afzondering en eenzame opsluiting deugt niet. Wanneer de eenzaamheid voor brave menschen nadeelig is, hoe wil zij dan voor verdorvenen goed zijn? Zij is niet goed voor geleerden, hoe wil zij dan voordeelig op domooren werken?⁷⁶

Ook het nieuws dat het cellulaire stelsel in Amerika niet meer als zodanig in gebruik was, drong inmiddels tot Europa door:

Na een korte proefneming, heeft men in Amerika het stelsel van eenzame opsluiting laten varen. De helft der opgesloten werden razend of krankzinnig, de andere helft verdierlijkte. De ziel, op die wijs

⁷⁴ Franke, *De macht van het lijden*, 72.

⁷⁵ *Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad*, 9 maart 1863.

⁷⁶ *Ibidem*, 9 maart 1868.

levendig begraven, biedt evenmin langeren wederstand, dan wanneer men het ligchaam levend onder de aarde stopt. De geest en de stof hebben dezelfde behoefte aan lucht. (...) Het verwondert mij dat dezelfde philantropen, die de doodstraf afschaften, de eenzame opsluiting uitvonden, eene straf veel erger dan de dood.⁷⁷

Ondanks deze berichten, waren in Nederland nog altijd veel voorstanders van de eenzame opsluiting. Toen minister van Justitie Jolles in 1870 de celstraf tot maximaal twee jaar wilde verlengen, oogstte hij veel lof. De schrijver van de volgende brief, geplaatst in *Het nieuws van de dag*, was een van de mensen die zeer over Jolles' idee te spreken was. Van krankzinnig geworden gevangenen had de schrijver wel eens gehoord, maar 'ze kwamen ook voor onder hen die de gevangenisstraf in gemeenschappelijke opsluiting ondergingen'. Hij achtte de bedenkingen van de 'knappe lui' niet sterk onderbouwd.⁷⁸

Ook de kranten waren sceptisch over krankzinnigheid, waarschijnlijk omdat de meeste redacteuren van mening waren dat het cellulaire systeem een beter alternatief was van de lijf-en schavotstraffen. Krankzinnig geworden gevangenen pasten niet in hun beeld van de humane, zuiverende celstraf. Een krantenbericht uit 1896 is typerend voor deze periode. Een gevangene in Rotterdam had proberen te ontsnappen en een bewaker in elkaar geslagen:

Voor en na dit voorval deed de gevangene alle mogelijke moeite om zich als krankzinnig aan te stellen. Hij bevuilde op alle manieren zijn cel, weigerde een veertien daag lang alle voedsel, wendde voor zich niets meer te herinneren, enz. Echter was hij daar in den laatsten tijd op teruggekomen en ter terechtzitting verklaarden dan ook twee deskundige geneeskundigen dat beklaagde simulant was. Hij zou het gedaan hebben om òf in een krankzinnigengesticht òf in gemeenschap met andere gevangenen opgesloten te worden.⁷⁹

⁷⁷ Ibidem, 9 maart 1868.

⁷⁸ *Het nieuws van de dag*, 12 juli 1871.

⁷⁹ *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 6 juni 1896.

Eind negentiende eeuw werden de psychische effecten van de eenzame opsluiting steeds zichtbaarder en, zoals al eerder is opgemerkt, psychiaters zagen steeds vaker een verband tussen eenzame opsluiting en krankzinnigheid. De krantenredacteurs, die stevig verankerd waren in de anti-lijfstraftraditie, wilden er liever niet aan. Volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant* hadden 'cellulair geplaatsten' gewoon aanleg voor psychische storingen.⁸⁰ Toch berichtten de kranten rond de eeuwwisseling regelmatig over krankzinnig geworden gevangenen, bezwaren van psychiaters en kritieken op het stelsel. Zij moeten hebben beseft dat dergelijk nieuws niet genegeerd kon worden.

Psychiater L.S. Meijer, die in een van zijn artikelen schreef dat het systeem enigszins moest worden veranderd, werd uitgebreid geciteerd in de *Leeuwarder Courant* van 4 maart 1899. Het gehele artikel van Meijer verscheen in het *Weekblad van het Regt*, een blad dat midden negentiende eeuw liever geen artikelen plaatste ten nadele van het stelsel en ten gunste van de lijfstraffen. Kranten en dagbladen maakten langzamerhand wel degelijk een mentaliteitsverandering door. Dat gevangenen soms in de eenzaamheid van hun cel krankzinnig werden, was bij hen bekend maar er werden begin twintigste eeuw niet veel woorden aan vuil gemaakt:

Onder geleide van de rijkspolitie is van uit de gevangenis te Breda naar het rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik overgebracht de gevangene M.N.A. De man, die sedert geruimen tijd in de gevangenis in afzondering heeft moeten vertoeven, was tengevolge van die eenzaamheid krankzinnig geworden.⁸¹

De Nederlandse burger verontrustte zich door de berichten. Was dat stelsel wel zo humaan, beschaafd en effectief als hen jarenlang door de politiek werd voorgehouden? In de kranten uitten zij hun bezorgdheid, al werd het cellulaire stelsel zelden volledig afgekeurd als bruikbaar gevangenisstelsel. De schrijver van de volgende brief vond

⁸⁰ *Leeuwarder Courant*, 17 augustus 1898.

⁸¹ *Leeuwarder Courant*, 3 mei 1905.

bijvoorbeeld dat er meer aandacht moest uitgaan naar verbetering van het systeem. Dat had echter niet zo zeer met het psychische leed te maken, dat volgens hem werd overdreven.

(...) wat het psychische kwaad aangaat is vaak op rekening van de eenzaamheid der opsluiting geschoven, wat op rekening der vrijheidsberoving had moeten worden gebracht. Doch niettemin blijft het feit, dat ons huidig gevangenisstelsel velen ziek maakt...⁸²

Het heeft lang geduurd voordat dergelijke geluiden de krant haalden. Vanaf de jaren 1840 werd de roep om de afschaffing van de lijf-en schavotstraffen steeds luider. Het cellulaire stelsel, dat zijn succes had bewezen in de Verenigde Staten, werd gezien als een juist alternatief. Onder andere het *Algemeen Handelsblad*, *Tijdgenoot* en het *Weekblad van het Regt* plaatsten rond die tijd geen stukken waarin voor het behoud van de lijfstraf werd gepleit.⁸³ De redactie van de *Haarlemsche Courant* was het daar niet mee eens. In 1842 publiceerde de courant een werkje met brieven, waarvan de schrijvers zich duidelijk uitspraken over de positieve effecten van de lijfstraf. *De Haarlemsche Courant* hoopte zo de 'blaam van eenzijdigheid' te hebben afgeweerd.

Wil men nu het HANDELSBLAD, het WEEKBLAD VAN HET REGT, den TIJDGENOOT en andere bladen gelooven, dan moet men het daarvoor houden, dat niemand meer ten voordeele der lijfstraffen spreken durft; - dat de geest der eeuw tegen lijfstraffen is, en diergelijke meer. En toch, mijne Lezers! het tegenwoordige werkje, bestaande uit zoo vele Stukjes uit verschillende plaatsen ingezonden, bewijst geheel het tegendeel, en doet u zien, dat er, behalve de Leden van de Staten Generaal, welke dezelve hebben verdedigd, en buiten de Ontwerpers van het Strafwetboek van 1827., zeer vele zijn in NEDERLAND, die zich niet schamen onder de ijverige voorstanders der lijfstraffen geteld te worden.⁸⁴

⁸² Ibidem, 18 maart 1907.

⁸³ *Haarlemsche Courant 1842*, verzameling stukken, iii.

⁸⁴ Ibidem, verzameling, vi-vii.

In ingezonden brieven sprak een heel andere boodschap dan die doorgaans in de kranten te vinden was. Volgens een briefschrijver moesten er wel zware, afschrikwekkende straffen bestaan, maar die moesten zo weinig mogelijk worden toegepast. Het ging om de afschrikwekkende functie van de straf.

Dikwijks ziet men in dagbladen den wensch geuit, dat wij mogten verlost worden van Nationale Geesselpalen en Brandijzers. (...) 'Wij zouden van oordeel zijn, dat alles afhangt van de vraag, of er werkelijk menschen gevonden worden zoodanig slecht, dat die de vernederende opsluiting en bewaking noodzakelijk is voor de rust der goede burgers; en ook of er gevonden worden, die, na een en andermaal met die opsluiting gestraft te zijn door herhaling van misdaden toonen, dat het gemis hunner vrijheid hun niet genoegzaam heeft afgeschrikt.'⁸⁵

Een ander gooide het over een andere boeg: 'Het beduidt zoo weinig te zeggen, geeselen is barbaarsch, vernederend voor den mensch? Wel, heeft dan de mensch meer waarde dan de Maatschappij?'⁸⁶ Een schrijver die zichzelf 'Antikakurgus' noemde, schreef dat misdadigers alleen door pijn tot 'nadenken kunnen gebragt worden' en tegelijkertijd mogen dienen als 'eene heilzamen afschrik van de misdaad'.⁸⁷ Een ander sloot zich daar als het ware bij aan, door te zeggen dat 'geen gevangenis, hoe hard ook, verwekt 'afschrik naar buiten', en afschrik alleen werkt als preventief middel op de menigte'.⁸⁸

Uit alle brieven bleek dat de schrijvers vooral overtuigd waren van de afschrikkende werking van de lijfstraf, daardoor zouden meerdere misdaden worden voorkomen. Een briefschrijver met de initialen 'X. X.' merkte spottend op dat het wel heel fijn is dat in een gevangenis zedelijkheid wordt aangeleerd, maar dat het niet het doel is van een gevangenis. Anders zou het gewoon een school zijn, niet waar? Hij refereerde eveneens aan Charles Dickens' verslag: 'degenen die de

⁸⁵ Ibidem, verzameling, 10- 11.

⁸⁶ *Haarlemsche 1842*, verzameling, 42.

⁸⁷ Ibidem, 50.

⁸⁸ Ibidem, 55.

eenzame opsluiting ten uitvoer brengen, weten niet wat zij doen'. De schrijver kon zich hier in vinden, hij vond niet dat er met theorieën geëxperimenteerd moest worden, die zichzelf nog niet hadden bewezen. Eenzame opsluiting had volgens X.X. geen enkele zin en in geen geval een heilzame werking,

omdat de oorzaken van het kwaad altijd in des menschen verdorven natuur gelegen zijn. Wil men verbeteren, men trachtte dit te doen buiten de gevangenissen, althans niet bij voorkeur in de gevangenissen.⁸⁹

Het cellulaire stelsel werd door de briefschrijvers gezien als een te lichte straf voor criminelen. Een straf die bovendien niet afschrikte. Over de vermeende krankzinnigheid werd amper gerept, terwijl een decennia later het juist onbegrijpelijk werd gevonden dat gevangenen niet gek werden van eenzame opsluiting.

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* gaf in 1906 de gevangene '36B' de ruimte om zijn verhaal te doen in een artikelenserie. Deze gedetineerde had een angst ontwikkeld voor lege hoeken in zijn cel. Hij dacht steeds iets 'grizeligs' in de vorm van een menselijke gedaante in de hoeken te zien. Met zijn bewaarder durfde hij er niet over te praten. De gevangene dacht dat zijn hersenen elk moment konden knappen, die 'knap' zou hem écht krankzinnig maken.⁹⁰ Zelf omschreef hij het zo:

Ook kunnen hersens zoo onbegrijpelijk veel verduren voor je recht krankzinnig wordt... Je voelt ze maar zwellen, zwellen... En dat wou 'k juist gezegd hebben... Da's die angst waar 'k van sprak... waar je op zit te wachten: op 't springen van je barstens overladen kop... Zoveel als de knap, die je gek maakt.⁹¹

De socialistische politicus Ferdinand Domela Nieuwenhuis moet zich in deze gedachte herkend hebben. In zijn boek *Van christen tot anarchist*

⁸⁹ Ibidem, 103.

⁹⁰ Franke, *De macht van het lijden*, 172.

⁹¹ Ibidem, 399.

schreef hij onder meer over zijn verblijf in de gevangenis. In 1887 verbleef Nieuwenhuis in de cel vanwege majesteitsschennis. Na deze ervaring begon hij zich tegen de celstraf te keren.⁹² In zijn boek wordt duidelijk waarom. Hij voelde zich allereerst levend opgesloten in een ‘steenen grafspelonk’.

In zoo'n spelonk, kaal en doodsch, sluit men de slachtoffers van de wraak- en strafzucht onzer maatschappij, weken, maanden, jaren op. Een denkend mensch kan het daarin ter nauwernood uithouden, ofschoon menigeen er versuft, maar de niet-denkende wordt er licht idioot. De bedorven lucht sloopt het lichaam, het totale gebrek aan indrukken sloopt den geest en al geven de heeren der officieele statistiek nog zulke gunstige statistieken, het sloopingswerk is aldaar schandelijk.⁹³

De ironie wilde dat de familie van Nieuwenhuis zich ooit sterk had gemaakt voor de invoering van het cellulaire stelsel in Nederland. Zijn broer Jacob, hoogleraar strafrecht, geloofde zelfs in de verbeterende werking van het systeem. Opvallend genoeg verwezen de broers in hun teksten nooit naar elkanders stukken.⁹⁴ Nieuwenhuis vond het wel jammer dat hij zijn overleden oom, die zich als Utrechts raadsheer ook sterk had gemaakt voor de cellulaire gevangenis, niet kon vertellen over zijn eigen ervaringen in de cel.

Niet dat Nieuwenhuis nu voor gemeenschappelijke opsluiting was want aan die vorm van opsluiting waren immers genoeg nadelen gebonden, vond hij. Toch bleef hij zich inzetten voor de bestrijding van het cellulaire leed. Hij was jarenlang de enige politicus. Het ergste aan het cellenleven vond Nieuwenhuis nog wel de ‘werkeloosheid’. Hij begreep niet hoe mensen het maanden in hun cel konden uithouden, zonder iets te hebben om zich mee bezig te houden. ‘Mij dunkt dat men dan krankzinnig moet worden van verveling.’⁹⁵

⁹² Femke Deen, ‘Messteken in het hoofd: één maand cel’, *Historisch Nieuwsblad* 8 (2003) 20-34.

⁹³ Ferdinand Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1910) 177.

⁹⁴ Piet Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010) 309 en 310.

⁹⁵ Nieuwenhuis, *Van christen*, 174.

Conclusie

Het Nederlandse strafstelsel en het gevangeniswezen hebben vanaf midden negentiende eeuw een enorme ontwikkeling doorgemaakt. De eeuwenoude, afschrikwekkende lijfstraffen werden in 1854 afgeschaft en in 1870 werd de doodstraf uit het wetboek geschrapt. Veel belangrijker dan het hardhandig straffen van misdadigers werd de wens om hen in moreel opzicht te verbeteren. Het cellulaire stelsel, overgewaaid uit de Verenigde Staten, was in de ogen van politici, gevangenisdeskundigen en juristen het ideale middel in de strijd tegen misdaad en recidive. Geïsoleerd in eenzame cellen konden gevangenen niet langer een slechte invloed op elkaar uitoefenen en de totale eenzaamheid droeg bij aan de 'zielsreiniging' van criminelen. Met een beetje geluk zou zelfs God tot hen spreken en hen helpen voortaan het juiste pad te bewandelen. Straffen als brandmerking en geseling hadden afgedaan. In de ogen van de hervormers pasten lijfstraffen niet bij een beschaafde samenleving en daarbij hadden die straffen hadden geen enkele zin want criminelen werden er slechts hard en wraakzuchtig van.

Enkele jaren na de algemene invoering van het cellulaire stelsel, in 1886, werd duidelijk dat het nieuwe systeem lang niet alleen positieve gevolgen met zich meebracht. Gevangenen werden gek in de stille cellen waar zij, dag in dag uit, in volledige isolatie leefden. Het aantal krankzinnig geworden gevangenen groeide met de jaren. In de periode 1901-1910 gebeurde dit bij zo'n 65 gedetineerden. Er leek een verband te bestaan tussen krankzinnigheid en eenzame opsluiting, maar deze constatering werd door velen niet geaccepteerd. Het cellulaire stelsel was immers humaan, hoe kon het dan een slecht effect hebben op gevangenen? Toch waren er al voor de eerste experimenten met eenzame opsluiting felle discussies gevoerd. In eerste instantie over het verdwijnen van de lijfstraffen, later over de vermeende wreedheid van het nieuwe stelsel. Opvallend hierbij is dat er in dit debat nooit sprake was van nuance: men was of een absolute voorstander van het stelsel of er faliekant op tegen. Dit artikel heeft in kaart gebracht in hoeverre drie

maatschappelijke groepen erkenden dat er een verband was tussen eenzame opsluiting en krankzinnigheid.

De politiek raakte in de jaren 1840 in de ban van het cellulaire stelsel en in 1850 opende de eerste cellulaire gevangenis zijn deuren in Amsterdam. Hoewel de discussies over de onmenselijkheid van volledige isolatie en de krankzinnig makende werking nog steeds voortduurden, werd het stelsel op steeds grotere schaal doorgevoerd. Dat er vanuit de hoek van psychiaters en gevangenisdeskundigen in de loop der jaren vaker verontrusting optrad, maakte weinig verschil voor het politieke beleid.

De trein van het cellulaire systeem was gaan rijden; stoppen leek geen optie voor de hervormende politici. Voor hen was eenzame opsluiting het enige en beste alternatief voor lijfstraffen en gemeenschappelijke opsluiting. Er was ruimte voor kritiek, maar die kritiek werd altijd gepareerd met 'wetenschappelijke' theorieën, cijfers en statistieken. Toen begin twintigste eeuw het psychische leed daadwerkelijk goed zichtbaar werd, was het voor veel gedetineerden al te laat. Het grote aantal krankzinnig geworden gevangenen was overgeplaatst naar het Rijkskrankzinnigengesticht in Medemblik of had uit wanhoop zelfmoord gepleegd.

Politici hadden zich laten leiden door deskundigen uit het gevangeniswezen. Rapporten van inspecteurs waren een belangrijke bron van informatie, evenals de bevindingen van gevangenisdeskundigen en psychiaters. Het feit dat er grote onenigheid bestond tussen verschillende 'deskundigen' heeft in sterke mate het lot van de gevangenen bepaald. Zo werd krankzinnigheid bij gevangenen enorm getrivialiseerd door de 'grote mensenvriend' Willem Hendrik Suringar, de oprichter van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen. Deze christelijke weldoener had een grote invloed in de wereld van gevangenisdeskundigen. Dat hij het cellulaire stelsel zag als een ideaal systeem heeft zeker bijgedragen aan de ontkenning van het psychische leed dat veroorzaakt werd door het stelsel.

Dat er gevangenen waren die hun verstand verloren, kwam volgens Suringar door hun buitengewoon slechte geweten. Daar was

niets aan te doen. Deskundigen die beweerden dat krankzinnigheid samenhang met eenzame opsluiting nam hij niet serieus. Vanwege Suringar's grote bekendheid is zijn mening nogal van invloed geweest. Ook gevangenisdirecteur Wittebol achtte het zeer onwaarschijnlijk dat gevangenen gek werden van het stelsel want zij hadden namelijk genoeg te doen. Psychiaters Meijer, Jelgersma en Casparie concludeerden uiteindelijk rond de eeuwwisseling dat er wel degelijk sprake was van een verband tussen krankzinnigheid en eenzame opsluiting., maar toen had het stelsel al veel schade aangericht.

In de pers bleven dit soort meningsverschillen niet onopgemerkt. Ook krantenredacteuren hadden zo hun eigen mening over het strafstelsel. Het *Algemeen Handelsblad* was bijvoorbeeld een groot voorstander van het afschaffen van lijf- en schavotstraffen en het cellulaire stelsel werd gezien als een geweldige stap voorwaarts in het humaniseringsproces. Dit kan verklaren waarom dit blad en andere kranten zoals *Weekblad van het Regt* en *Tijdgenoot* sceptisch stonden tegenover een eventueel verband tussen krankzinnigheid en het cellulaire systeem. Het heeft flink wat jaren geduurd eer berichten over krankzinnig geworden gevangenen de krant haalden en alsnog werd er niet lang over uitgewijd. De 'gevangenispsychose' was rond de eeuwwisseling een vrij bekend verschijnsel geworden, maar vermoedens over het verband tussen krankzinnigheid en het cellulaire systeem veranderden niets aan de sterke positie van het stelsel omdat er altijd wel een andere oorzaak werd aangewezen voor de plotselinge krankzinnigheid.

Literatuurlijst

Bronnen

Cool, Simon, *Het cellulair-stelsel verdedigd tegen de zienswijze van den Minister van Justitie* (Amsterdam 1856).

Dickens, Charles, *American notes for general circulation* (Leipzig 1842).

Grevelink, P. W. Alstorpius, *Ons cellulair stelsel : een woord tot Mr. M.H. Godefroi, naar aanleiding zijner rede in de Tweede Kamer der Staten-Generaal van den 11 junij 1868* ('s-Gravehage 1868).

Meijer, L.S., 'Psychiatrische beschouwingen omtrent de gevangenis en hare bewoners', *De Gids* 63 (1899) 391 – 411.

Morel, Jules, *Insanity and solitary confinement* (Gent 1886).

Nieuwenhuis, Ferdinand Domela, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1910).

Suringar, W. H., *Gedachten over de eenzame opsluiting der gevangenen*, (Leeuwarden 1843).

Vernée, L.G., *Aanteekeningen op de korte bedenkingen tegen de artikelen 2 en 3 der voorgedragen wijzigingen, in het eerste boek van het nieuwe Wetboek van Strafrecht in verband met het stelsel van eenzame opsluiting en iets over artikel 12 der voorgedragene wijzigingen in het nieuwe Wetboek van Strafrecht* (Hoorn 1844).

Verzameling van stukken over de oogmerken der straf, de lijfstraffen en de eenzame opsluiting van gevangenen :ingezonden op eene advertentie, geplaatst in de Haarlemsche Courant van den 27 December 1842. No. 155 (Amsterdam 1843).

Kranten

Gezocht in Koninklijke Bibliotheek Historische Kranten [kranten.kb.nl] op de trefwoorden: 'eenzame opsluiting', 'krankzinnigheid', 'krankzinnig', 'cellulaire stelsel', 'gevangenis', 'gevangenen', 'psychose', 'celpsychose' in de periode 1830-1920.

In de Leeuwarder Courant gezocht op dezelfde trefwoorden en in dezelfde periode [www.archiefleeuwardercourant.nl].

Krantenartikelen die uiteindelijk geciteerd en aangehaald zijn:

Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad, 1863.

Het nieuws van de dag, 1871.

Rotterdamsch Nieuwsblad, 1896.

Leeuwarder Courant, 1898, 1905 en 1907.

Haarlemsche Courant 1842, verzameling stukken.

Secundaire literatuur

Deen, Femke, 'Messteken in het hoofd: één maand cel', *Historisch Nieuwsblad* 8 (2003) 20-34.

Dubbeld, Lynsey, *In de geborgenheid van de gevangenis. De betekenis van de nieuwe Nederlandse gevangenisbouw* (Amsterdam 2001).

Emsley, Clive, *Crime, police & penal policy. European experiences 1750-1940* (Oxford 2007).

Faber, Sjoerd, 'Een eeuw zonder begin en eind' in S. Faber e.a. ed., *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum: Uitgeverij Verloren 1989) 7-13.

Franke, Herman, 'Het bolwerk Schinkel in Amsterdam. De eerste gevangenis van een cellulair mensbeeld' in: S. Faber e.a. ed., *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum: Uitgeverij Verloren 1989) 51-68.

Franke, Herman, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990).

Franke, Herman, 'Psychiatrie en het gevangenisstelsel van eenzame opsluiting' in F. Koenraadt e.a. ed., *Ziek of Schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (Gouda en Arnhem 1991) 203-221.

Franke, Herman, *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland* (Amsterdam 1996).

Hagen, Piet, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010).

Oosterhuis, Harry en Marijke Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief: psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg in Nederland (1870-2005)* (Houten 2008).

Trevelyan, G.M., *Illustrated English social history. Volume 3, the Eighteenth Century* (Londen 1964).

Staal, A., '“Geeft acht!” in het Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik', in: F. Koenraadt e.a. ed., *Ziek of Schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (Gouda en Arnhem 1991) 115- 129.

AUTEURSRECHT

Op alle publicaties rust auteursrecht. Alle door de JHSG gepubliceerde stukken zijn uitsluitend bedoeld voor persoonlijk gebruik. Op verveelvoudiging van werk staan de sancties die de auteurswet aan schrijvers en uitgevers verleent.

Het is wel mogelijk toestemming vooraf te vragen wanneer verveelvoudiging overwogen wordt.